

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

ЗА ПРОИЗХОДА И СЕМАНТИКАТА НА ЗНАКА ИПСИЛОН
В РАННОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Павел Георгиев

Проблемът за произхода и значението на разпространения масово през IX — X в. в старобългарските центрове знак ипсилон не е частен, а важен проблем в българската археология, без чието изясняване трудно може да се направи пълна и точна характеристика на културата на прабългарите и на формиращата се през този период относително единна старобългарска култура. Тези два аспекта в значимостта на проблематиката за знака ми дава основание да използвам понятието раннобългарска култура, което визира културната традиция на прабългарите преди и след заселването им на юг от Дунав и културния живот на Първото българско царство, в което те имат решаваща роля.

Със своята значимост знакът, наричан условно, но всъщност много точно ипсилон, привлича отдавна вниманието на изследователите¹. Особено се засили интересът към него през последните 10 — 15 години, когато му бяха посветени редица статии: обобщаващи или по повод на новооткрити възлови находки (медальони, пръстени, оловен печат от Преслав, бронзовата розета от Плиска и пр.)². Тук нямам възможност, а и не си поставям за задача, да обхвана изказаните по повод на знака становища, които, както е добре известно, се колебаят между това дали той е езически или християнски символ, дали е теоним на Тангра или на Христос, или пък е родов знак-тамга на династията, управлявала българската държава през IX и X в. Оценката на тези становища се съдържа в обобщаващата статия на Р. Рашев за хронологията и произхода на знака „ипсилон с две части“, в която той приема изводите за неговата семантика като „емоционално-логически“³. Те обаче не можеха и да бъдат други при отсъствието на директни свидетелства за неговия характер. Неслучайно самият Р. Рашев се въздържа да предложи обективно-научно схващане за естеството на знака ипсилон.

Напоследък, в резултат на многогодишни занимания по проблематиката на знака, успях да разчета няколко кратки, но много важни писмени паметници, които осветляват директно, под една или друга форма, семантиката на загадъчния и до днес знак ипсилон. Тези паметници със своите

непознати доскоро същински характеристики дават важни отправни точки за издирването на достатъчен в количествено и качествено отношение сравнителен материал за изследване на неговия произход в света на религиозно-философските идеи, територията и културната традиция, откъдето знакът е бил заимстван. Важното значение на тези писмени източници за семантиката и произхода на знака ипсилон се усилва от това, че те произхождат от главните центрове на Първото българско царство, Плиска и Преслав, и по същество се явяват домашни извори за неговото научно изследване. По тази причина на трите най-интересни източници съм посветил отделни изследвания, които тук ще представя в изводова форма.

Първият важен паметник, който обосновано сочи характера на знака ипсилон, е известната седемлъчева розетка от Дворцовия център в Плиска, открита преди повече от 30 години и стояла неведнъж пред вниманието на редица учени у нас и в чужбина (обр. 1)⁴. Откъм лицевата си страна този малък бронзов предмет има изпъкнала в средата плочка с врязан дълбоко знак ипсилон със странични части, докато откъм обратната си страна е снабден с дръжка, а върху всеки от седемте лъча са гравирани по два „рунически“ знака. Последните имат символична стойност, която е еквивалентна на значението на ипсилон с части. Като цяло бронзовата розетка е печат, който може да се идентифицира със Седмопечатieto от Апокалипсиса и най-вече със седемте печата от апокрифното писмо на Исус Христос до царя на Едеса Абгар V, тъй като външният кръг от седем буквени знака, взети поотделно, разкриват качествата и чертите на християнския Бог, заложили в самото Седмопечатие. Знаците от вътрешния кръг възпроизвеждат, както се беше досетил още В. Бешевлиев, седемте гласни от гръцката азбука, използвани тук като символи на седемте планети от Универса. Те именно са еквивалент на Всевишния Бог, чието име, според вярванията на гностиците, се изразява чрез седемте гласни в гръцката азбука. В светлината на 14-те знака върху лъчите от розетата, знакът ипсилон с части върху същинския, кръгъл по форма печат се явява знак-инсигний ($\epsilon\lambda\iota\sigma\eta\mu\omicron\nu$) на Върховното божество и неговия син Исус Христос. Начертанията на една значителна част от 14-те знака са така подбрани, че чрез своята графика или произношение са близки или еднакви с гръцкия ψ - $\psi\iota\lambda\acute{o}\nu$ и по такъв начин подчертават още по-добре неговото значение на божествен символ, засвидетелствано в паметниците на много древни предноазиатски религиозни системи и особено в елинистическия и християнския Гносис.

Подобно значение на християнски теоним разкри напоследък загадъчният еднословен текст в съчетание с голям знак Ψ , врязани върху каменна плоча, открита в Дворцовия комплекс на Преслав (обр. 2)⁵. Идентифицирането от мен на графиката на големия знак от Преславската плоча с гръцката диграма $\omicron\upsilon$, използвана често в текстовете на първобългарските надписи, както и с кирилската буква „ѡѡкъ“, даде възможност той да бъде изтълкуван като буквен символ. Гръцката дума Пемте (= $\lambda\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$), която сравнително ясно се чете пред знака, според мен е числително име със значение 'пет', така че надписът като цяло трябва да се чете: + ПЕМТЕ

ОУ, сиреч „Пет ипсилон“. Буквеният знак Ψ е доста по-голям и с това, както и в розетата от Плиска, се подчертава неговата емблематична стойност. Особеностите на неговото начертание с поставени една над друга букви О и У го представят като фонетичен и графичен вариант на ψ - $\psi\iota\lambda\acute{o}\nu$ 'а. По такъв начин започва да се изписва буквата в една ранна епоха от развоя на гръцката писменост, когато се явява приемник на семитската буква $w\dot{a}w$ и наследява от нея мистичната ѝ стойност на буква и число (= 6), които са $\epsilon\rho\iota\sigma\epsilon\mu\omicron\nu$, т. е. Знак-инсигний на Бога. В средите на християнския гностицизъм, както и в други религиозно-философски представи, възникнали върху основата на елинистическото културно наследство, буквата $w\dot{a}w$ и нейният гръцки еквивалент $\upsilon\pi\sigma\iota\lambda\omicron\nu$ се превръщат в еписемон на Исус Христос, както и на други божествени персонажи със синкретичен характер. Кръстовидната инвокация пред текста от Преславската плоча, а също и местонахождението ѝ сочат християнската символика на ипсилон върху нея. Загадъчният израз „Пет ипсилон“ има точни съответствия в християнските гностически представи. Сравнението с тях дава основание той да се дешифрира като „Пет Еона от Плерома“, които според гностика от II в. Марко не са нищо друго, освен неизразимото, неизказаното име на Исус, което „той носи при самите Еони на Плерома“. Следователно върху плочата от Преслав е изписано мистичното име на Исус Христос, познато само на Небесата. В средите на християнския гностицизъм Еоните са още духовни същества, пет на брой, които служат в двора на Върховното божество-демиург и които са персонификации на неговата същност. Те имат имена от различни буквосьчетания, в които непременно се съдържа звука $\omicron\upsilon$ като приемник на семитската $w\dot{a}w$. Според изричните указания на споменатия гностик Марко „незнаещите“, сиреч езичниците, наричат това Върховно божество Кронос, а християните — Исус.

Вложените в надписа от Преслав идеи за символиката на знака ипсилон в неговото начертание като диграма ОУ, според мен, се потвърждават и от един друг лаконичен текст, врязан също върху плоча, открита преди десетина години в Плиска (обр. 3)⁶. Разчитането му обаче можах да постигна едва след публикуването на разгледания по-горе надпис от Преслав⁷. Върху плочата от Плиска ипсилонът няма облика на знак, а като буква с нейното наименование ОУК, точно както тази буква е посочена в славянската азбука (естествено без краесловния еров знак). След названието на буквата ипсилон, както и върху плочата от Преслав, следва числително име, но вместо $\lambda\acute{\epsilon}\mu\tau\epsilon$ тук се чете ясно $\omicron\chi\tau\acute{\omega}$ 'осем'. В превод този лаконичен текст звучи приблизително така: „О, (буква) ОУ, Небесна Осмица!“ Началната буква О обаче може да не е междуметие, а определителен член с отслабена указателност и в такъв случай текстът добива следното звучене: „ОУ — Небесна Осмица“. Подобно на розетата от Плиска и разгледания вече Преславски надпис и този текст намира своето дешифриране в идеите на буквената мистика на елинистическия и християнския гностицизъм. Според цитирания по-горе гностик Марко Исус и неговият Знак-инсигний носят титлата Огдоада, т. е. Осмица, и самият той е $\omicron\upsilon\delta\acute{o}\alpha\varsigma$ $\epsilon\lambda\iota\sigma\eta\mu\omicron\nu$. Следователно и тук става дума за мистично име на върховното

божество, указано отново чрез ипсилона, изписан като буквено название, в което изрично е посочена небесната символика на самата буква: Kōk-Ogdoade. За отбелязване в този израз е тюркският, респ. прабългарският квалификатив за 'Небе' и 'небесен', чрез който се определя божествената буква ипсилон. Освен текстово, ипсилонът върху плочата от Плиска е изразен и чрез редица начертания на знака X', врязани небрежно върху повърхността ѝ. Очевидно те са следа от индивидуални моления-обръщения към Върховното божество, което, вместо със същинското си име, е изразявано със знаков символ. Аналогии на предположеното идейно съдържание на текста OYK OKTO се откриват в някои своеобразни раннохристиянски представи, но като се има предвид датировката на надписа в първата половина на IX в., е по-логично и естествено да свързваме представеното чрез буквеното име на ипсилона Върховно божество изобщо с Всевишния Бог, чийто култ води началото си от предхристиянската епоха изобщо. Тук обаче няма да се спирам на сложния проблем за природата на култа, отразен в буквената символика на ипсилона.

Поставен в светлината на разгледаните писмени паметници, знакът ипсилон, използван в различни начертания: самостоятелно, със странични части или като диграма OY (OY), е гръцки буквен символ, който наследява от семитската буква waw значението ѝ на инсигния на Всевишния Бог и служи за означаване на неговото име, независимо дали се отнася за дохристиянска или християнска представа за него. Възможността за подобно широко тълкуване на знака се доказва от редица примери и преди всичко от многобройните му начертания у нас преди и особено след покръстването. Основните видове начертания на знака ипсилон, както и техните разнообразни варианти отразяват различни особености в неговата семантика както в културно-исторически, така и в религиозен аспект. На конкретното съдържание на различните графични варианти на знака обаче няма да се спирам, тъй като това е сложна и многопланова задача, която изисква цялостно проследяване на еволюцията на знака в няколко писмени системи и религиозни доктрини.

Решението на проблема за семантиката на знака ипсилон на основата на писмени източници с домашен характер поставя по нов начин въпроса за неговия конкретно-исторически произход. Обобщавайки наблюденията за произхода на знака, Р. Рашев утвърди принципно верния извод, че той трябва да се дири сред „северночерноморската група знаци“⁴⁸. Под тази формулировка авторът за пръв път обърна внимание не само и не толкова на салтовските знаци и тюркските руни от ареала на салтово-маяцката култура, а на т. нар. сарматски знаци, разпространени широко в периода I — IV в. най-вече в градовете и територията на Боспорското царство, продължили своето съществуване, макар и в по-ограничени размери, и през ранното средновековие (V — VIII в.). Връзката между знака ипсилон от паметниците на юг от Дунав и северночерноморските му аналози досега беше дирена единствено по отношение на неговото начертание със странични части. Изолираният брой на знаци с подобно начертание от Северното Черноморие обаче представлява ограничена база за дирене на

произхода на ипсилона от този етнокултурен регион. Приведените погоре изворови свидетелства на надписите от Плиска и Преслав обаче показват, че освен със странични части при монофтонга ŷ знакът е имал и друго, „буквено-фонетично“ изражение, като OY или OY. Наличието на многобройни подобни начертания сред северночерноморските знаци от античността и ранното средновековие създава качествено нова база за обсъждане на въпроса за непосредствения произход на ипсилона у нас през IX и X в.

Ипсилонът във вид на диграма е широко разпространен върху ранносредновековни български паметници и има многобройни графични варианти (обр. 4)⁹. Взети заедно, в количествено отношение те не отстъпват много на считаното за най-популярно начертание на ипсилона с фланкиращи го части. По-важно тук обаче е да се подчертае, че всички варианти на знака OY от пределите на Първото българско царство повтарят аналогични или близки по графика начертания от т. нар. северночерноморски (сарматски) знаци, богато документирани в Корпуса на В. С. Драчук (обр. 5)¹⁰. Начертанията на сарматските знаци, както и на техните приемници от следхунско време, главно в Приднепровието през VI — VII в., се отличават от българските на юг от Дунав главно с по-голямото си разнообразие и по-сложна графика, основана не толкова на прави, отколкото на извити линии, което им придава известен декоративен облик. Ако обаче се вгледаме внимателно в изключителното многообразие на знака OY от Северното Черноморие, ще забележим, че в едни от случаите в основата на диграмния буквен знак стои омикрон, а в други омега, като често те са в твърде своеобразни начертания. Самите ипсилони над тях също представят различни варианти. Понякога двете съставни части от диграмата са така деформирани, че съставляват буквата ипсилон в огледален образ. Голямото разнообразие на сарматските знаци произтича и от различното положение на двете съставляващи букви или от спецификата на линиите, които ги очертават или оформят детайли от графиката им. Ако се абстрахираме от второстепенните белези в графиката или стилизацията на античните знаци от Северното Черноморие, то те се явяват убедителна аналогия на опростените с начертанията си български знаци. Същественото в сходството между тях е начертанието на ипсилона, изразен както единично, така и като диграма OY. Сравнението между знаците, изградени на основата на дифтонга OY от двата района, показва, че при българската група долната част задължително е изградена от омикрон, докато при северночерноморските антични, както и ранносредновековни знаци много често омикронът е заменен с омега, която понякога е отворена надолу, както това се вижда в някои антични надписи, включително и от боспорските градове. Отсъствието на омега сред българските дифтонгови начертания на ипсилона намира обяснение в разволя на гръцката писменост, която в пределите на Първото българско царство демонстрира често замяната на омегата с омикрон в резултат на постепенното изравняване на тяхната звукова стойност¹¹. Общността между графиката на северночерноморската и българската група знаци OY се проследява не само в случаите,

когато омикронът има обичайните окръглени очертания, но и тогава, когато той е с ъгловата, ромбовидна фигура, срещана за тази буква както в ранната гръцка писменост, така и в първобългарските надписи от първата половина на IX в.¹² Графична близост демонстрират и знаците от двата района, в които омикронът е заменен с по-малък или по-голям триъгълник, над който израства същинският ипсилон (обр. 5). По всяка вероятност триъгълникът е хипертрофиран образ на буквата О, както това се проследява и при други части от знака. Графичните съответствия, сходства или отлики между знаците с диграмно изображение на ипсилоната от Северното и Западното Черноморие изключват възможността за случайни или принципни съвпадения и прилики. Графичната близост по-скоро е израз на генетична връзка и семантично тъждество между ипсилоноподобните знаци от двата културно-исторически района. Поранната датировка и богатата вариативност на античните знаци от Северното Черноморие и тяхното продължение в ранносредновековни паметници от Приднепровието, Крим, салтово-маяцката култура и др. недвусмислено показва, че произходът на ипсилоната върху паметниците от епохата на Първото българско царство следва да бъде изведен от ареала на сарматската и античната култура по Северното Черноморие. Разпространението на ипсилоноподобните знаци през ранното средновековие, както в областта на Дон и Днепър, така и в Крим и на юг от Дунав трябва да отдадем на сарматско по произход и култура население, преживяло сътресенията на Великото преселение на народите и пренесло семантиката на знака (в различните му начертания!) сред нови култури, в това число и ранносредновековната българска култура. Участието на сарматски (или сарматизирани!) етнически елементи в състава на прабългарския етнос потвърждава изказваното неведнъж становище за прабългарите като непосредствен носител на ипсилоната в раннобългарската култура. Конкретните пътища за пренасянето на практиката ипсилонът да бъде използван като теоним в паметниците на юг от Дунав могат да бъдат изяснени поубедително след по-детайлното проучване на въпросите за неговата най-ранна поява и разпространение в пределите на Първото българско царство. Цялостното решение на въпроса за територията и културата, от която непосредствено е зает знакът ипсилон, изисква специално осветляване и на проблема за неговата семантика върху паметниците от Боспорското царство и съседните нему територии още през античността. На тези въпроси обаче ще се опитам да отговоря в друго, надявам се, по-пространно изследване.

Бележки

¹ Сравнително пълен преглед на мненията вж. у Рашев, Р. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две части“. — В: Приноси към българската археология, I. С., 1992, 96 — 102; Атанасов, Г. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с П и двоен кръст. — В: *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 163 — 171.

² Бешевлиев, В. Значението на първобългарския знак П. — В: ИНВМ, XV (XXX), 1979, 17 — 24; Москов, М. Прабългарският рунически знак П за теонима Тангра. — Старобългаристика, 1987, I, 15 — 23; Михайлов, Ст. Към тълкуването на сложния знак П и на израза „Медното гумно“. — ИНМВ, 23 (38), 1986, 92 — 95; Тотев, Т. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални части ипсилон от Североизточна България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. С., 1991, 5—13; Петрова, П. За произхода и значението на знака „ипсилон“ и неговите дофонетични варианти. — Старобългаристика, 1990, 2, 39 — 50; Същата. Към въпроса за седмолъчната розета от Плиска. — В: Приноси към българската археология, I. С., 1992, 103 — 106; Аладжов, Ж. Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. — Археология, 1992, I, 41—44 и др.

³ Рашев, Р. Цит. съч., с. 99.

⁴ Georgiev, P. The Bronze Rosette from Pliska (on decoding the runic inscriptions in Bulgaria). — *Byzantinoslavica* (под печат).

⁵ Георгиев, П. Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. — В: Приноси към българската археология, IV. С., 1994 (под печат).

⁶ Георгиев, П. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска. — В: Плиска-Преслав, 7. Шумен, 1995, 23 — 26.

⁷ Овчаров, Д. Надпис и знак-тамга върху каменна плоча от Преслав. — В: Плиска-Преслав, 6. Шумен, 1993, 94 — 100.

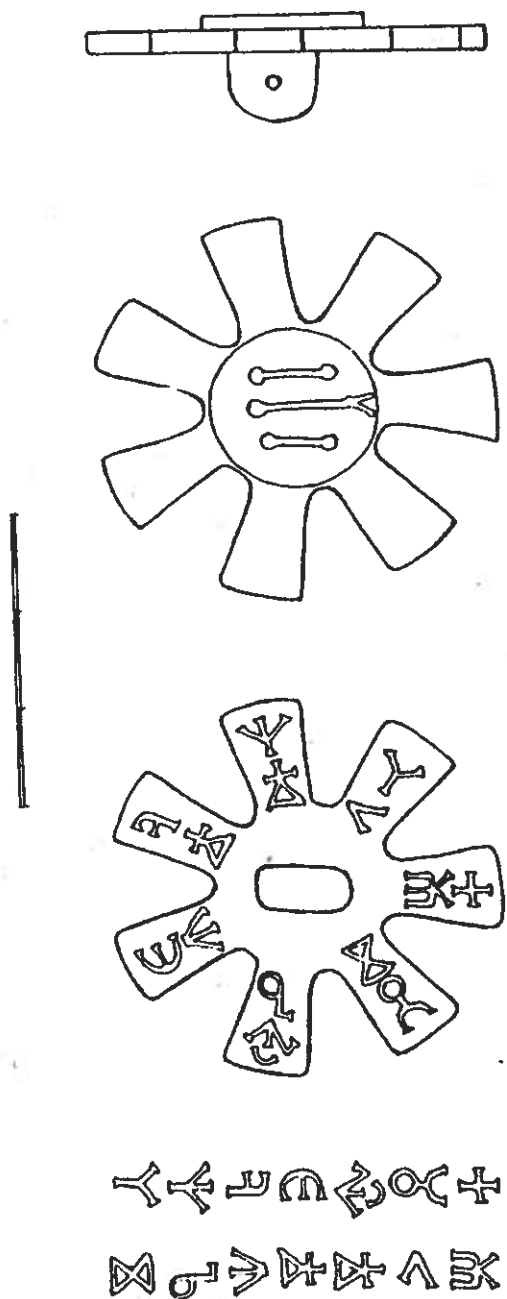
⁸ Рашев, Р. Цит. съч., с. 100.

⁹ Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII — X в. С., 1980, табл. VII, 14—21, XI, 1—17, XII, 6—8, 13—32, XXVII, 91—99.

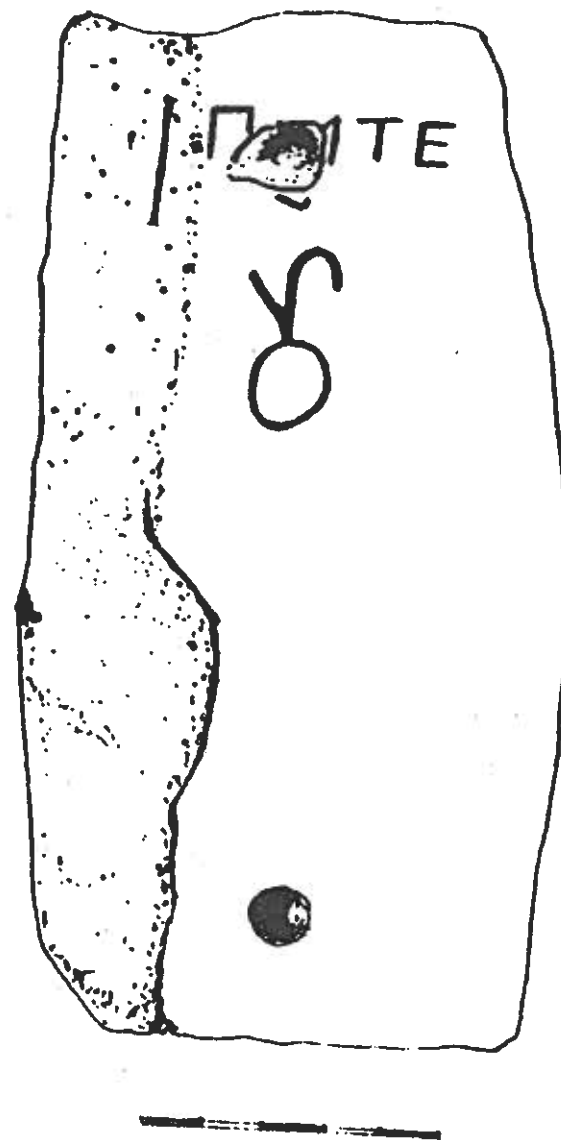
¹⁰ Драчук, В. Системи знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975, табл. IV — XII.

¹¹ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 46.

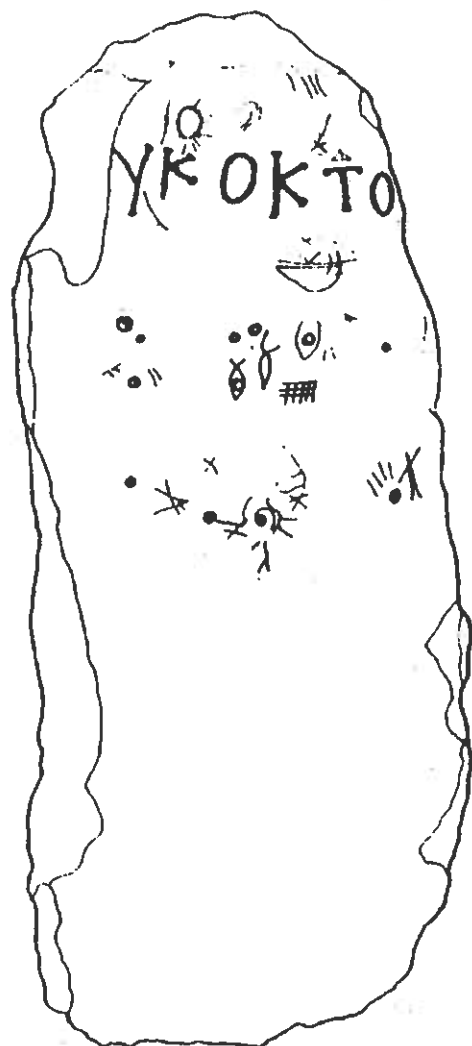
¹² Пак там, с. 37 и сл., табл. 21.

Обр. 1. Бронзовата седмолъчева розета от Плиска: а — лице; б — опако; I — Седмопечатие и II — Буквени символи на седемте планети от Универса.

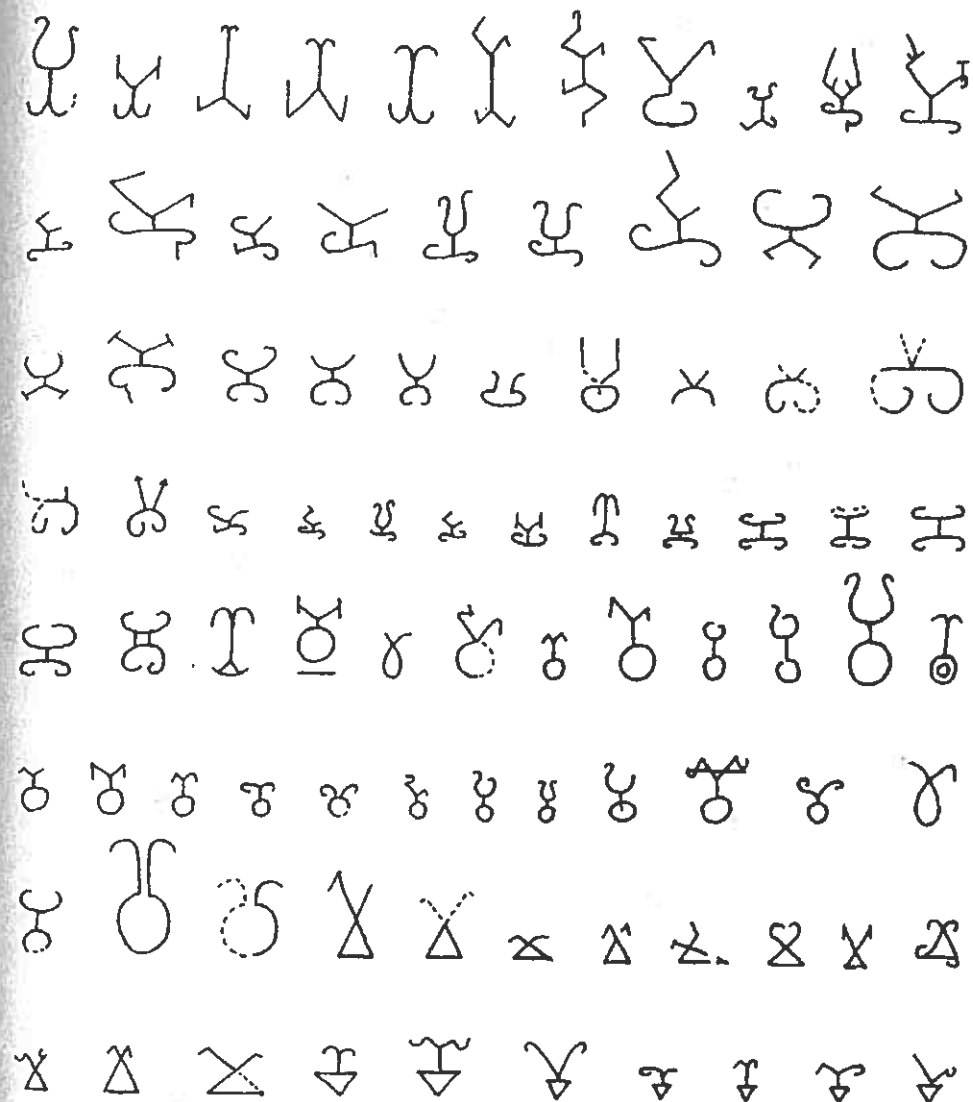

Обр. 2. Каменна плоча с надпис и знак от Преслав (по Д. Овчаров — П. Георгиев).

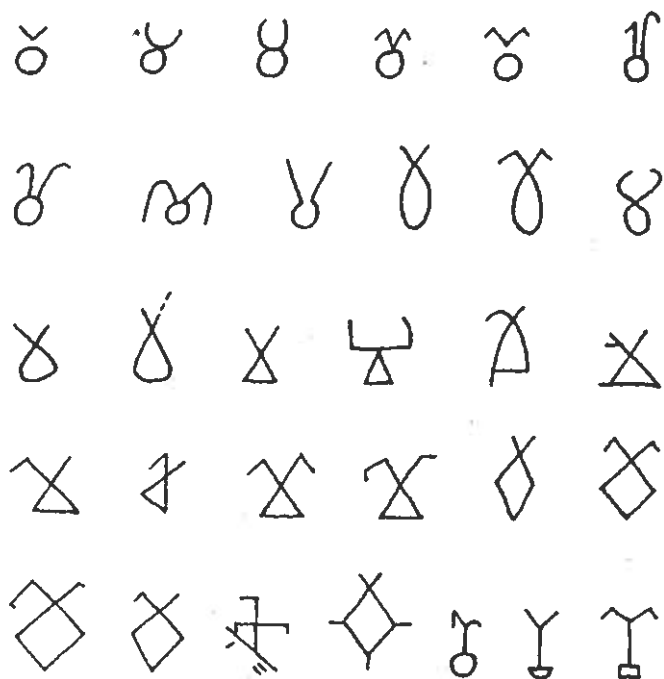

0 10 20 30 40 50cm

Обр. 3. Каменна плоча с гръцки надпис от Плиска (по Р. Рашев — П. Георгиев).

Обр. 4. Начертания на знака ипсилон като диграма ΟΥ върху археологически паметници от Първото българско царство (по Л. Дончева-Петкова).

Обр. 5. Начертания на знака ипсилон като диграма ОI или омега-ипсилон (по В. С. Драчук).